

PEDAQOJİ ELMLƏR
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES

TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
UPBRINGING TECHNOLOGIES

UOT 37.0

AİLƏDƏ ÜNSİYYƏT PROSESİNDƏ UŞAQLARIN TƏRBİYƏ
OLUNMASI VƏ UŞAQLARIN ATA, ANAYA MÜNASİBƏTİ

Ülviyyə Akif qızı Əfəndiyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Orcid: 0000-0002-3029-2468

E-mail: ulviyya16@yandex.com

Açar sözlər: ünsiyyət, uşaqların tərbiyəsi, maneələr, rəhbərlik üslubu, valideynlər.

Ключевые слова: общение, воспитание детей, препятствия, стиль руководства, родители.

Key words: communication, upbringing of children, obstacles, leadership style, parents.

Valideynlərin öz uşaqları ilə ünsiyyətinin əsas cəhətlərindən biri uşaqların tərbiyəsi ilə bağlıdır. Ünsiyyətin bu vacib rolunu B.Q. Ananyev göstərmişdir. O qeyd etmişdir ki, həyatının ilk günlərindən ünsiyyət insanın həyat fəaliyyətinin əsas formasına çevrilir. Yaşlılar tərəfindən təşkil olunmuş ünsiyyət vasitəsilə tərbiyə və təlim prosesində uşaq onu əhatə edən ətraf aləmi dərk etməyi, orada cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş davranış qaydalarına və etalonlarına uyğun hərəkət etməyi öyrənir.

Ailədə uşaqların tərbiyəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bu da V.A. Kan Kalikin (1987) qeyd etdiyi kimi, “ailədə tərbiyə prosesi ailə üzvlərinin qohumluq hissləri ilə birləşməsi, bir-birinə yaxın olması ilə bağlıdır və buna görə də onlar tez-tez zəiflikləri və çatışmazlıqları bağışlamağa və ya uşaqlarının ləyaqətlərini şişirtməyə, şəxsiyyəti ideallaşdırmağa meyillidirlər. Başqa sözlə, ailə tərbiyəsi sistemində biz qərəzli deyilik, əksinə, xüsusilə qərəzli deyilik ki, bu da bəzən bu və ya digər vəziyyəti həqiqətən dərk etməyi çətinləşdirir” (6, s. 156).

Uşaq böyütməkdə ən böyük səhvlərdən biri budur: bizə elə gəlir ki, evdə olduğumuzun özü uşağın ünsiyyət və tərbiyə ehtiyacını təmin edir. Bu qənaət həqiqətdən uzaqdır. Uşaqlarla ünsiyyət və tərbiyə daima onlarla təmas, qarşılıqlı münasibətlər və diqqət tələb edir. Ailə, uşağın sevinc və kədər, düşüncə və şübhələr gətirdiyi xüsusi bir atmosferdir. Əgər bu baş vermirsə, o zaman ailədə nə isə qaydasında deyil. Ailədə əsas münaqişələr diqqət çatışmazlığı zəminində baş verir.

V.A. Kan Kalik müasir ailələrdə müşahidə olunan narahatedici tendensiyanı qeyd edir – kiçik uşaqların tərbiyəsi, onlara qulluq nənə və babalara həvalə olunur. Bir çox uşaq nənə və babası ilə yaşayır. Bu, uşaqların valideynləri ilə münasibətində mənəviyyatının düzəlməz itki-

sinə səbəb olur.

Digər tərəfdən, valideyn diqqətinin müəyyən ölçüsü olmalıdır. O, bezdirici olmamalı, “hərçürə idin”, “niyə əhvalın pisdür” və s. kimi suallarla müşaiyə olunmamalıdır. Diqqətin belə təzahürü uşağın həyatı ilə bağlı bütün mümkün məlumatları toplamaq və sakitləşmək üçün ehoist bir yoldur. Belə hallar xüsusən də yaş xüsusiyyətlərinə görə müstəqilliyə can atan yeniyetmələr arasında mənfi reaksiyalar yaradır.

Uşaqlarla valideynlər arasında münasibətlərin qurulmasında müxtəlif maneələrə də rast gəlmək olar. Bunlar aşağıdakılardır:

Məşğulluq maneəsi. Bu, onunla xarakterizə olunur ki, valideynlər daim işlə, ev işləri ilə, asudə vaxtlarında bir-biri ilə məşğul olurlar. Uşaqlar tez-tez onlara sadəcə mane olurlar. Bu, uşağın yadlaşmasına səbəb olur. Bu maneə müxtəlif yaş dövrlərində yarana bilər və fərqli nəticələrə səbəb ola bilər. 6 yaşa qədər bu uşaqların emosional inkişafın ləngiməsinə səbəb olur. Yeniyetməlik dövründə uşağın şəxsiyyətində: xarakterində, dostları ilə münasibətdə və s. mühüm dəyişikliklərin valideynlərin diqqətindən yayınması ilə nəticələnir. Nəticədə uşaqlar və valideynlər, sanki, fərqli həyatlar yaşayırlar. Ailə bir tərbiyə sistemi kimi sanki “işləmir”.

Yaş baryeri. Yaş fərqi valideynlərə övladlarını anlamağa mane olur, xüsusilə yaşın çox olması. Valideynlər uşaqların daxili dünyasına girə bilmirlər, onların maraqlarını, ehtiyaclarını, oyunlarının mənasını anlamırlar. Bir gün küçədə gedərkən ananın 5 yaşlı uşağı ilə danışdığını eşitdim. Anası onu gölməçələrdə gəzdiyinə görə danladı. Bunun üçün uşaq qışqırdı: “Ana! Sən heç nə başa düşmürsən! Bu gölməçə deyil, dənizdir, çəkmələrim isə gəmidir”.

Köhnə stereotip maneəsi. Bu maneənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, uşaq böyüyür və inkişaf edir, amma valideynlər onu uşaq kimi qəbul edir və onunla uşaq kimi rəftar edirlər. Hansını ki, daima istiqamətləndirməli, təklif etməli, qiymət verməlidirlər. Bu anlaşılmazlığa, qıçılanmaya, münasibətlərə, yanlış təsir üsullarına gətirib çıxarır. Münasibətlərin “şaqlı” mövqeyi “üfüqi” mövqeyə doğru zamanla dəyişməlidir, lakin valideynlər bunu başa düşmür və ailədəki vəziyyəti qeyri-sabitləşdirirlər. Onlar məsələn, əvvəlki kimi yeniyetməyə kiminlə dostluq etmək, asudə vaxtını necə keçirmək, hansı peşəni seçmək və s. kimi göstərişlər verirlər.

Tərbiyə ənənələri maneəsi. Valideynlər dəyişən tərbiyə situasiyalarını, uşaqların inkişaf səviyyəsini və s. nəzərə almadan özlərinin uşaqlıq dövründə mövcud olan tərbiyə formalarını, üsullarını və vasitələrini ailələrində təkrar etmək və mexaniki şəkildə təqdim etməyə meyillidirlər. Müasir uşaqlar daha çox məlumatlı olublar, onların dəyər və tələbatlar sistemi dəyişmişdir. Yeni informasiya və əlaqə vasitələri (kompüterlər, mobil telefonlar) yaranmışdır. Onlardan istifadə etməyi uşaqlar valideynlərdən daha yaxşı başa düşür, bu da valideynlərin avoritəti kimi əhəmiyyətinin azalmasına səbəb olmuşdur.

Didaktizm maneəsi. Valideynlər daima, hər fürsətdə uşaqlarını öyrədirlər: “Qapını çırpmanın”, “Ayaqlarınızı silin”, “Masanın altına girməyin” və s. Tərbiyə prosesi daim əxlaq qaydalarını öyrətməklə əvəz olunur.

Uşaqlara kim daha çox diqqət yetirir - ata, yoxsa ana? T. A. Gurkonun (1997) araşdırmasında anaların atalardan daha çox uşağın tərbiyəsi ilə məşğul olduqları göstərilir; ataların yalnız 26%-i uşaqla ana ilə bərabər məşğul olurlar. Buna görə də uşaqlar daha tez-tez atalarının yanında olmaq istəyirlər, tez-tez onun yoxluğundan şikayətlənirlər. Təsadüfi deyil ki, ataların övlad tərbiyəsində iştirak dərəcəsini əks etdirən ədəbiyyatda “görünməz valideyn” termini yer alıb.

Əgər atalar tez-tez azyaşlı uşaqları ilə ünsiyyət qururlarsa, onlar övladları üçün sonrakı dövrlərdə də vacib rol modelinə çevrilirlər. Uşaqları üçün əlçatmaz olan atalar sonradan onlarla güclü emosional bağlar qurmaqda çətinlik çəkə bilərlər. Ehtimal var ki, belə atalar uşağa böyüdükdə mənfi təsir göstərəcəklər (Ricks, 1985). Məsələn, subay qadınların (evli olmayan) atalarına münasibəti ilə əks cinsə münasibəti arasında sıx əlaqə olduğu göstərilir. Bu onunla bağlı ola bilər ki, atası ilə uşaq vaxtı düzgün münasibətlərin qurulmaması gələcəkdə tənhalığa, kişi cinsinə və cinsi əlaqələrə mənfi münasibətin yaranmasına gətirib çıxarır. Oğlan və qızların psixoloji xüsusiyyətlərindəki fərqlər onların tərbiyəsi prosesində özünü göstərir: oğlanlara tərbiyə vermək daha çətinidir. Bu onunla bağlı ola bilər ki, oğlanlar valideynləri ilə oyunları zamanı daha çox komanda və təlimatlar alırlar, həmçinin qızlardan daha çox valideynlərin qəzəbli reaksiyalarına rast gəlirlər (A. Russell, 2000). Qızlar daha çox izahat və tövsiyələr alırlar.

Oğlanların zehni tez-tez onları etməli olduqları işdən uzaqlaşdırır. Deməli, qızlardan öz çalışqanlığı, dəqiqliyi, vicdanlılığı ilə ev tapşırıqlarını yerinə yetirmələrini və ya bəzi ev işləri görmələrini tələb etmək kifayətdir ki, onlar bunu həvəslə edəcəklər, oğlanları isə məcbur etmək lazımdır. Qızlardan fərqli olaraq oğlanları, əgər bu onların oğlanların necə geyinməsi haqqında təsəvvürlərinə ziddirsə, necə geyinmək lazım olduğuna inandırmaq çətin olur. Çirkli və cırıq paltar geyinmək onlara qızlardan daha az təsir edir. Valideynlərin övladlarına qarşı yüksək səviyyədə xoşniyyəti oğlanlardan daha çox qızların məktəbdə uğurlarına səbəb olur (Pettit et al., 2000).

Valideynlər üçün oğullarını oxutdurmaq qızlarından qat-qat çətinidir. Bu, oğlanların, xüsusilə də aşağı sınıflərdə, təşkilatçılığı və məsuliyyətinin az olması, qiymətə deyil, daha çox oxumağa motivləşməsi, intizamsızlığı ilə bağlıdır.

A.V. Filin (2001) fikrincə, valideynlər qızlarına nisbətən oğullarına qarşı daha sərtirlər. Onlar qızlarını mümkün çətinliklərdən qoruyur, əsəbiləşdikdə daha çox təsəlli verirlər, qızlar oğlanlardan daha çox bəyənilir. Baxmayaraq iki yaşlı qızlar oğlanlara nisbətən valideynlərindən üç dəfə daha çox kömək istəyirlər, valideynlər oğlanların istəklərinə nisbətən onların istəklərinə daha müsbət yanaşırlar (B. Fagot, 1978). Atalar oğlan və qızlara qarşı fiziki cəzanı, analar isə psixoloji cəzanı üstün tuturlar. Oğlanlar qızlardan daha çox fiziki cəzaya məruz qalırlar. Valideynlərin avtoritar üslubuna qarşı yeniyetmə oğlanlar aqressivliklə, sözə baxmaqla cavab verirlər. Qızlar isə çox vaxt passiv və asılı vəziyyətdə olurlar.

Qərb müəlliflərin araşdırmalarına görə, (M. Lewis, L. Rosenblum, 1975) analar oğullarına qarşı daha dözümlü olurlar və onların aqressiyasının təzahürünə icazə verirlər. Bəlkə bu ona görədir ki, bizdə tərbiyə daha çox avtoritar üslubdadır, qərbdə isə tərbiyə daha çox liberal xarakter daşıyır. Bəlkə də bu yalnız oğlanların aqressivliyini göstərməsinə aiddir ki, onlar “kişi xarakterini” göstərsinlər. Müəyyən olunmuşdur ki, qızlara daha çox anaları, oğlanlara isə ataları nəzarət edir. Atalar qızlara nisbətən oğulları ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə daha böyük aktivlik təzahür etdirirlər. Təsadüfi deyildir ki, F. Parsons (F. Parsons, 1955) atanın rolunu onda görür ki, o oğlanlarda uşaq vaxtından yaranmış anadan asılı olmağı aradan götürməyə kömək edir. O ailələrdə ki, ata yoxdur, kişi keyfiyyətləri onlarda gec yaranır, onlar daha az aqressiv olur, daha çox asılı olurlar. Xüsusilə də bu 4 yaşına qədər uşaqlarda daha çox özünü göstərir [H. Biller, 1971]).

O.B. Çirkova tərəfindən müəyyən olunmuşdur ki, ata uşaqlarda məsuliyyətliliyin forma-

laşmasında daha çox rol oynayır. Bu onunla bağlı ola bilər ki, atalar analara nisbətən yeniyetmələrin müstəqilliyinə daha çox məna verirlər, öz hərəkətlərinə görə cavab verməyə imkan yaradırlar. Buna görə də, yeniyetmələrin ataları ilə konfliktləri daha az olur. Amma maraqlıdır ki, məsuliyyətliyin yüksək səviyyəsi olan yeniyetmələrdə anaları ilə münasibət daha əhəmiyyətli, məsuliyyətli aşağı olan yeniyetmələrdə isə ataları ilə. Eyni zamanda analar qızlarında uğur qazanmaq motivinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərirlər. İşləyən qadınların qızları evdən kənar işləməyən qadınların qızlarından uğur qazanmağın yüksək motivi və karyera qurmaq cəhdi ilə seçilir (L. Hofmann, 1989). Bundan başqa öz peşə yolunu seçərkən (ali məktəb) uşaqlar atadan daha çox ana ilə məsləhətləşirlər (uyğun olaraq 40% və 23,7%). Ata və ananın uşaqları müxtəlif istiqamətdə tərbiyəsi özünü onda göstərir ki, ata uşağı “nədir” ana “necədir”, ata “kim olmaq”, ana isə “kimin üçünsə kim olmaq” öyrədir (D. N. İsayev, V. E. Kaqan, 1979).

Valideynlərə övladların ünsiyyəti ata və anaların ailəyə rəhbərlik üslubunda xüsusilə aydın nəzərə çarpır. Psixologiyada avtoritar, demokratik və liberal rəhbərlik üslubunu fərqləndirirlər.

Avtoritar tərbiyə üslubu. Bu tərbiyə üslubuna görə (başqa müəlliflərin terminologiyasında – avtoritar, dominantlıq) bütün qərarları valideynlər verir və belə hesab edirlər ki, uşaq hər tərəfli onlara tabe olmalıdır. Valideynlər uşağın müstəqilliyini məhdudlaşdırır, öz tələblərinə izahat verməyi lazım bilmir, uşaqların hərəkətlərinə sərt nəzarət edir, ciddi qadağalar və hökmlər verir və hətta onları fiziki cəzalandırır. Yeniyetməlik dövründə valideynlərin avtoritar tərbiyə üslubu onlar arasında konfliktlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Nisbətən aktiv, güclü yeniyetmələr müqavimət göstərməyə başlayır, hədsiz aqressivləşir və adətən, əllərinə imkan düşən kimi valideynlərinin evlərini tərk edirlər. Avtoritar münasibətlər yeniyetmələrdə qəlb yaxınlığına, doğruluğa imkan vermir. Buna görə də valideynlə yeniyetmə arasında çox nadir hallarda bağlılıq müşahidə olunur, hansı ki, şübhəliliyə, daimi ayıqlığa və hətta ətraf mühitə qarşı düşmənçilik hisslərinə gətirib çıxarır.

Demokratik tərbiyə üslubu. Bu tərbiyə üslubunda (başqa müəlliflərin terminologiyasında – avtoritet, əməkdaşlıq) valideynlər uşaqların yaş imkanlarına müvafiq olaraq uşağın şəxsi müstəqilliyini və məsuliyyətini formalaşdırır. Burada uşaqlar ailə problemlərinin müzakirəsinə qoşulur, qərar qəbulunda iştirak edir, valideynlərinin fikir və məsləhətlərini dinləyirlər. Valideynlər uşaqlarından əsaslandırılmış davranış formasını tələb edirlər, onların məsələlərinə incə yanaşırlar, uşaqlarına kömək etmək istəyirlər. Bununla yanaşı, valideynlər ciddilik nümayiş etdirərək ədalətliyin və ardıcıl nizam – intizama riayət olunmasına nəzarət edirlər. Bu da uşaqda düzgün, məsuliyyətli sosial davranış qaydalarını formalaşdırır.

Azad və ya liberal tərbiyə üslubu. Bu üslubda uşaq lazımı səviyyədə istiqamətləndirilmir, demək olar ki, uşağa valideynləri tərəfindən heç bir qadağa və məhdudiyyətlər qoyulmur. Bu tərbiyə üslubu ilə uşaqlar tədricən, böyüdükcə fikirləri üst–üstə düşməyən insanlarla daha çox konfliktli olurlar, başqalarının maraq və fikirlərini nəzərə almırlar, möhkəm emosional əlaqələr qura bilmirlər, məhdudiyyət və məsuliyyətliyə hazır olmurlar. Başqa bir tərəfdən valideynləri tərəfindən idarəetmənin zəifliyini onların etinasızlığı və emosional uzaqlaşması kimi qəbul edən uşaqlar qorxaq və özünəinamsız olurlar. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, demokratik rəhbərlik üslubu müasir ailədə valideyn nüfuzunun möhkəmlənməsi baxımından daha əlverişlidir.

Beləliklə, ailədaxili münasibətlər uğurlu qurulması valideyn hansı tərbiyə üslubunu seçməsilə birbaşa əlaqəlidir. Belə ki, tərbiyə üslublarını seçdikdə bir sıra amil nəzərə alınmalıdır. Bu amillərə uşaqların cinsi, yaş dövrü, şəxsi keyfiyyətləri, xarakter xüsusiyyətləri və s. bu kimi keyfiyyətlər daxildir. Valideyn nə qədər yeniyetməyə uyğun tərbiyə üslubu seçərsə, tərbiyənin səmərəliliyi və nəticəsi bir o qədər yüksək olur (5, s. 418).

Uşaqların ata-anaya münasibəti. Uşaqların gözündə ata güclü, cəsarətli, inamlı, qətiyyətli, dözümlü, aktiv və məsuliyyətli insandır. Ana, onların fikrincə, qayğıkeş, mehriban, mülayim, məsuliyyətli, yumşaq, aktiv qadındır (T.A. Arkantseva və E.M. Dubovskaya, 1999). Ata iradə, hökmranlıq, işgüzar aktivlik qiymətləndirilir. Ana və atanın ünsiyyətcilliyi eyni dərəcədə qiymətləndirilir (V.E. Kagan, 1987). Məktəbəqədər uşaqların əksəriyyəti analarına bağlıdır və istəyirlər ki, həmişə onların yanında olsun. Uşaqlar ananı zahirən yumşaq və mehriban, lakin daxilən gərgin kimi qəbul edirlər (O. S. Barannik, 1999).

Müəllifə görə, ataya qarşı məktəbəqədər uşaqların münasibəti olduqca ziddiyyətlidir və dərin bağlılıqdan imtinaya qədər dəyişir. Uşaqlar onun şifahi və fiziki aqressiyası ilə əlaqədar qorxu yaşayırlar.

Uşaqların ata və anaya münasibətindəki bu cür fərq gələcəkdə də qalır. V.E. Kaqan (1987) uşaqların cinsindən asılı olmayaraq onun öyrəndiyi yaş qruplarında (13-14 və 16-17 yaş) anaya qarşı emosional münasibətin atadan daha yüksək olduğunu aşkar etmişdir. Oxşar məlumatlar A.A. Rean və Y.L. Kolominski tərəfindən müəyyən olunmuşdur (1999): yeniyetmələrin 31,1%-i anası ilə ünsiyyətdən, yalnız 9,1%-i isə atası ilə ünsiyyətdən razıdır. 10 müxtəlif ölkədən 6000 yeniyetmə arasında aparılan sorğu onların yeniyetmələrin 9% anasının, 13% atasının pis olduğunu göstərmişlər (D. Offer et al., 1988).

Eyni tendensiya rus tədqiqatçıları da müşahidə etmişlər. Beləliklə, çətin uşaqların ataya münasibəti anaya münasibətindən daha pisdır (S.F. Ustimenko, 1984).

Digər məlumatlar Vroslou Universitetinin psixoloqları tərəfindən əldə edildi, onlar yeniyetmələrin (8-ci sinif şagirdləri) valideyn mövqelərini, ata və anaların tərbiyəvi təsirlərini necə qəbul etmələrini öyrəndilər. Oğlanlar belə düşünürlər ki, analar onlara qarşı qızlara nisbətən daha tələbkardırlar, eyni zamanda onları daha çox qoruyurlar. Qızlar atalarından, oğlanlar analarından yadlaşma hissini daha çox yaşayırlar. Müsbət valideyn hisslərinin təzahüründə (sevgi, qoruma, tələbkərlilik) ən yüksək qiyməti analar almışlar (6).

Problemin aktuallığı. Ailədaxili münasibətlərin uğurlu olması valideynlərin öz övladları ilə ünsiyyətinin düzgün qurulması ilə, hansı tərbiyə üslubunu seçməsilə birbaşa əlaqəlidir. Bu da uşaqların gələcəkdə bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Göstərilən bu cəhətlər məqalənin aktuallığını sübut edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə valideynlərin uşaqlarla ünsiyyətinin onların tərbiyəsindəki rolu, uşaqlarla valideynlər arasında münasibətlərdə yaranan müxtəlif maneələr geniş təhlil edilmişdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən valideynlər, pedaqoqlar, tələbəpsixoloqlar, magistrantlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyeva Ü.A. Əsrin gender konsepsiyası: Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2017.
2. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A. N. Ailə. Bakı: Maarif, 1989.
3. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006.
4. Əliyev R.İ. Humanist psixologiya. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2023.
5. Çələbiyev N.Z., Əfəndiyeva Ü.A. Ailə və gender psixologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2021.
6. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений. Питер: СПб., 2009.

У.А. Эфендиева

Воспитание детей в процессе общения в семье и отношение детей к отцу, матери

Резюме

Один из основных аспектов общения родителей со своими детьми связан с их воспитанием. С первых дней жизни общение становится основной формой деятельности человека. Через общение, организованное старшими, в процессе воспитания и обучения ребенок учится принимать и понимать окружающий мир, действовать в соответствии с правилами и нормами поведения, принятыми в обществе. Общение и воспитание с детьми требует постоянного контакта с ними, взаимоотношений и внимания.

U.A. Afandiyeva

Education of children in the process of communication in the family and children's relationship to father, mother

Summary

One of the main aspects of parents' communication with their children is related to children's upbringing. From the first days of life, communication becomes the main form of human activity. Through the communication organized by the elders, in the process of education and training, the child learns to accept and understand the world around him, to act in accordance with the rules and standards of behavior accepted by the society. Communication and upbringing with children requires constant contact with them, mutual relations and attention.

Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2024